

NJ 2015/298: Rechter mag laatste woord beperken.

[Klik hier om het document te openen in een browser venster](#)

Instantie:	Hoge Raad (Strafkamer)	Datum:	12 mei 2015
Magistraten:	Mrs. A.J.A. van Dorst, B.C. de Savornin Lohman, J. de Hullu, H.A.G. Splinter-van Kan, N. Jörg	Zaaknr:	14/00864
Conclusie:	A-G mr. T.N.B.M. Spronken		
Noot:	N. Rozemond	Roepnaam:	-
Brondocumenten:	ECLI:NL:HR:2015:1239, Uitspraak, Hoge Raad (Strafkamer), 12-05-2015; ECLI:NL:PHR:2015:296, Conclusie, Hoge Raad (Advocaat-Generaal), 03-02-2015; Beroepschrift, Hoge Raad, 08-07-2014		

Wetgeving: Art. 311 lid 4 Sv

Brondocument: HR, 12-05-2015, nr. 14/00864

Essentie

Bij de uitoefening van het recht het laatst te spreken (art. 311 lid 4 Sv) mag de rechter de verdachte of de raadsman erop wijzen dat — ter vermijding van herhalingen — bespreking van aspecten die reeds bij de behandeling van de zaak aan de orde zijn geweest, achterwege moet blijven.

Partij(en)

Arrest op het beroep in cassatie tegen een arrest van het Gerechtshof 's-Hertogenbosch van 31 december 2013, nummer 20/004324-12, in de strafzaak tegen G. Adv. mr. R.J. Baumgardt, te Spijkenisse.

Voorgaande uitspraak

Cassatiemiddel:

(zie 2.1; *red.*)

Conclusie

Conclusie A-G mr. T.N.B.M. Spronken:

- 1 Het cassatieberoep richt zich tegen het arrest van het Hof 's-Hertogenbosch van 31 december 2013 waarbij de verdachte wegens het bezit van LSD is veroordeeld tot een taakstraf voor de duur van 34 uren te vervangen door hechtenis.
- 2 Tegen deze uitspraak is namens verdachte cassatieberoep ingesteld.
- 3 Mr. R.J. Baumgardt, advocaat te Spijkenisse heeft tijdig twee middelen van cassatie voorgesteld.
- 4 Het *eerste middel* klaagt dat het hof de verdachte ten onrechte 'niet het recht gelaten [heeft] het laatst te

spreken [...] althans ‘ten onrechte beperkt in zijn laatste woord’ en dat hierdoor onder andere art. 6 EVRM is geschonden.

- 5 Gelet op de uitspraak van de Hoge Raad van 15 april 2014,^[1.] waarin een vergelijkbaar cassatiemiddel door de Hoge Raad onbesproken werd gelaten, zou ik het middel kort kunnen afdoen door erop te wijzen dat de verdachte door de voorzitter in zijn laatste woord is beperkt en dat dit een beslissing van de voorzitter ten behoeve van de handhaving van de orde op de terechtzitting betreft, waartegen geen beroep in cassatie open staat.

In de toelichting op het middel wordt echter aangevoerd dat in de onderhavige zaak de verdachte niet is beperkt ‘tot hetgeen van belang is voor het ten laste gelegde’ zoals het geval was in bovengemeld arrest van 15 april 2014, maar door de voorzitter is medegedeeld ‘dat het niet de bedoeling is bij die gelegenheid het pleidooi van de raadsman te herhalen’.

- 6 Dat brengt mij ertoe de toetsing van de bevoegdheid van de voorzitter de verdachte in zijn laatste woord te beperken toch nog een keer aan de orde te stellen,^[2.] ook omdat de jurisprudentie hierover — althans voor mij — niet helemaal eenduidig is. Daarbij doel ik op de vraag in welk geval een beperking van het laatste woord als beslissing ten behoeve van de handhaving van de orde op de zitting kan worden aangemerkt en in cassatie niet kan worden getoetst en wanneer de beperking van het laatste woord (of het pleidooi van de raadsman) niet in deze categorie valt en een volle cassatietoets wel op zijn plaats is.^[3.]
7. In mijn opvatting zouden, gelet op het zwaarwegende belang dat aan de vrijheid van verdediging in het kader van een eerlijk proces moet worden gehecht, alleen evidente ordeverstoringen, waaronder ik ook betogen versta die volstrekt buiten de orde van de zaak zijn, aanleiding mogen geven tot gebruikmaking door de voorzitter van zijn bevoegdheid op grond van art. 272 Sv in te grijpen. In het verlengde daarvan zou mijns inziens de gebruikmaking van deze bevoegdheid — evidente gevallen daargelaten — in cassatie toetsbaar moeten zijn en mag er niet te snel worden aangenomen dat art. 124 Sv is toegepast en het beroep in cassatie daarom niet ontvankelijk is.
8. Over het uitgangspunt dat de vrijheid van verdediging^[4.] op de zitting niet snel mag worden ingeperkt, bestaat in de literatuur grote overeenstemming. Ik verwijs naar Melai die geschreven heeft dat de proceshouding van de verdachte aan geen andere regels is gebonden dan aan die van zekere orde in verband met de gedingvoering.^[5.] Cleiren drukt zich sterker uit en vindt dat de verdachte slechts in zijn optreden kan worden beperkt indien zijn handelen volstrekt niet meer past of apert in strijd is met de strekking van de bevoegdheid en zijn belang niet meer een rechtens te beschermen belang kan worden genoemd.^[6.]
9. Ook Van Kempen benadrukt de vrijheid van verdediging en de inzet van de ordemaatregel van art. 272 Sv als ultimum remedium:

“De verdediging kan zich volledig richten op de behartiging van het eigen belang van de verdachte, althans binnen de plicht om een zekere orde in verband met het geding in acht te nemen. Voor wat betreft art. 311 betekent die plicht dat verdachte en raadsman in hun betoog kunnen worden beperkt voorzover ze nodeloos in herhaling vervallen of daarin kwesties aansnijden die met de zaak niets van doen hebben [...]. In een evident geval daarvan mag de voorzitter krachtens art. 272 Sv in het belang van de orde op de zitting ingrijpen, door de verdediging (gemotiveerd) te vermanen, nog eens te vermanen en uiteindelijk eventueel — als ultieme sanctie — door het betoog af te kappen.^[7.]

[...]

Maar beperking van de spreektijd kan onzes inziens ook nu in beginsel niet aan de orde zijn zolang de verdachte niet in herhaling valt of buiten de zaak gaat dan wel wanneer deze zich met het laatste woord niet aan belediging of een ander strafbaar feit schuldig maakt. Is daarvan wel sprake, dan zal het betoog van de verdachte en/of raadsman door de voorzitter kunnen worden afgebroken (art. 272).”^[8.]

10. Corstens en Borgers drukken zich ten slotte, verwijzend naar onder anderen Remmelink,^[9.] in niet mis te verstane bewoordingen uit:

“In de praktijk pleegt dan eerst de raadsman het woord te nemen en vervolgens als allerlaatste de verdachte. Indien de officier van justitie niet repliceert, is het gebruikelijk dat aan de verdachte de

gelegenheid wordt gegeven als laatste te spreken. Dat gebeurt ook, indien hij reeds op het requisitoir heeft gereageerd en de officier van justitie niet heeft gerepliceerd. Strikt genomen heeft de verdachte dan reeds het recht uitgeoefend als laatste te spreken. Daarmee wordt evenwel miskend dat het laatste woord meer is dan een antwoord op het requisitoir of de repliek van de officier van justitie. Het recht als laatste te spreken biedt de verdachte de gelegenheid het menselijk element in het strafproces nog eens doordringend te laten klinken. Het kan een verzuchting, een exclamatie, een ernstige beschuldiging, een roep om begrip, een verontschuldiging of — dat is niet uitgesloten — een (nieuw) pleidooi zijn waarin nog eens wordt overgedaan wat de raadsman reeds heeft gepresteerd. Uiteraard kan ook hier de voorzitter weer grenslijnen trekken (art. 272 Sv).”^[10.]

Opmerkelijk is dat in de 7e druk van hun handboek (2011) Corstens en Borgers aan voormelde alinea nog toevoegden:

“Maar in dit stadium van het proces past het nog minder dan in een eerder stadium snel in te grijpen. De verdachte wiens lot straks in handen van de rechters ligt, moet zijn stem vrijelijk kunnen laten horen, opdat die straks bij de beraadslagingen nog in de geesten van de rechters vibreert. Het gaat ook niet aan de verdachte, voordat hij een woord heeft uitgesproken, reeds op de hielen te zitten door hem een beperkte spreektijd te gunnen. Dat kan hem gemakkelijk van zijn stuk brengen. De voorzitter kan, wanneer de verdachte een redelijke tijd heeft gesproken en er weinig nieuws meer lijkt te worden gezegd, in dat stadium nog altijd ingrijpen.”^[11.]

Deze laatste passage ontbreekt in de laatste druk van 2014 en ik heb mij afgevraagd waarom? Is er iets veranderd aan de opvatting dat niet te snel op het laatste woord van de verdachte zou moeten worden ‘ingebroken’? Zou het kunnen dat hier de invloed zichtbaar wordt van de enorme tijdsdruk die tegenwoordig op zittingen staat en welke weinig ruimte biedt om verdachten, die in hun emotie wellicht wat breedspakiger zijn dan het hun bemeten tijdslot toelaat, tot hun recht te laten komen? Dat is reden temeer om een dergelijk ingrijpen niet te gemakkelijk aan de toets in cassatie te onttrekken. Het lijkt mij geen goede zaak als maatregelen van de voorzitter, gedreven door een (te) strak zittingsschema, ‘verpakt’ als ordemaatregel ex art. 272 Sv in cassatie onaantastbaar zijn, zeker niet als het gaat om een elementair door art. 6 EVRM gegarandeerd procesrecht van de verdachte, die zo begrijp ik uit het tweede middel, vijf jaar te lang op zijn berechting in eerste aanleg heeft moeten wachten. Niet dat dit laatste uit juridisch oogpunt voor het recht op het laatste woord relevant is, maar het schildert wel de context.

11. Ik keer terug naar de zaak. Voor de beoordeling van het middel is van belang wat zich ter terechtzitting van het hof van 17 november 2013 heeft voorgedaan in het kader van het laatste woord van de verdachte. Het proces-verbaal van de terechtzitting houdt hierover het volgende in:

“Aan de verdachte en de raadsman wordt het recht gelaten het laatste te spreken.

De verdachte verklaart als volgt.

De advocaat-generaal begint al in zijn eerste zin over een strip met pillen. Een verspreking is mogelijk, maar in het hele dossier komen geen pillen voor. Zo zijn er wel meer onduidelijkheden. Ik probeer al de hele tijd duidelijk te maken dat ik de strips in mijn auto heb gevonden en niet ernaast. De versprekingen en de woorden die worden geuit, duiden erop dat men wil graag dat het anders is.

Ik gebruik geen drugs en ik heb nooit opzettelijk drugs voorhanden gehad. Waarom zou ik een enveloppe met LSD opzettelijk voorhanden hebben? Betekent dat dat ik drugs gebruik of verhandel? Ik heb nooit drugs gebruikt. Ik heb slechts eenmaal in mijn leven een sigaret gerookt en verder niets. Als ik wist dat ik iets strafbaar in bezit had, dan had ik bovendien wel anders gehandeld, ik wist op die bewuste dag 's ochtends al dat ik door de politie werd gezocht. Als ik had geweten dat die LSD in mijn boek zat, had ik die wel weggegooid. Ik ben om 10.45 uur aangehouden, dus ik had voldoende tijd om die LSD weg te gooien. De FIOD heeft er een handje van om op een eenzijdige manier de dingen op te schrijven. Er zijn verschillende dingen aangetroffen tijdens de zoekingen, maar deze enveloppe was het enige strafbare dat is gevonden. Ik had ook een zak met bescheiden van mijn werkgever in bezit die in beslag is genomen, maar de inhoud daarvan is niet omschreven in het dossier. Ik heb niet bewust die enveloppe in dat boek gedaan. Ik vind het gek als geconcludeerd wordt dat ik zou hebben geweten wat er in die enveloppe zat. Als ik dat wel had geweten, had ik kunnen bedenken: ‘Ik gooi dit even weg voordat de politie komt’. Als ik

had geweten dat ik iets strafbaars in bezit had, had ik het absoluut op dat moment weggegooid. Ik ben niet dom.

Niemand begrijpt de frustratie en het leed die ik als gevolg van deze zaak heb ondervonden. Gisteren was het precies acht maanden geleden dat ik ben vrijgelaten. Ik wil naar voren brengen wat men mij heeft aangesmeerd en hetgeen ik heb meegemaakt

De voorzitter onderbreekt de verdachte en deelt deze mede dat hij hem beperkt in zijn laatste woord, omdat het niet de bedoeling is bij die gelegenheid het pleidooi van de raadsman te herhalen.

De verdachte verklaart daarop dat hij ook ter terechtzitting in eerste aanleg in zijn laatste woord werd beperkt.^[12.]

De voorzitter verklaart het onderzoek gesloten en deelt mede, dat volgens de beslissing van het gerechtshof de uitspraak zal plaatsvinden ter terechtzitting van 31 december 2013.”

12. In de schriftuur wordt een beroep gedaan op het arrest van de Hoge Raad van 29 september 2009^[13.] en daarmee kom ik terug op het punt dat ik aan de orde wil stellen. Dit arrest lijkt namelijk haaks te staan op het hierboven aangehaalde arrest van 15 april 2014 waar de beperking van de verdachte wordt beoordeeld vanuit het perspectief van de ordehandhaving door de voorzitter. In HR 29 september 2009 werd geklaagd dat het Hof ten onrechte de raadvrouw niet de gelegenheid heeft geboden haar pleitnotities volledig voor te dragen, zodat sprake is van een schending van het recht op een eerlijk proces als bedoeld in artikel 6 lid 1 EVRM. De Hoge Raad heeft hierover het volgende overwogen:

“2.5.1. Vooropgesteld moet worden dat de raadsman, die op grond van art. 311, tweede lid, Sv het woord voert, in beginsel het recht heeft daarbij aan te voeren wat hem in het belang van de verdediging dienstig voorkomt. Deze regel is van zo grote betekenis dat niet-nakoming daarvan in het algemeen leidt tot nietigheid van het onderzoek (vgl. HR 23 maart 1993, *LJN ZC9251*, *NJ* 1993/696).

2.5.2. De hiervoor onder 2.4 weergegeven gang van zaken ter terechtzitting in hoger beroep van 14 juni 2007 komt erop neer dat het Hof de raadvrouw heeft beperkt in haar pleidooi, in die zin dat zij zich slechts mocht uitspreken omtrent de toerekeningsvatbaarheid en de detentiegeschiktheid van de verdachte.

2.5.3. De op 14 juni 2007 overgelegde pleitnota houdt onder het hoofd ‘de feiten’ in dat de raadvrouw hetgeen zij bij ‘eerdere pleitnotities bij uw hof’ heeft aangevoerd als ‘hier herhaald en overgenomen [verzoekt] te beschouwen’. Die pleitnota vervolgt dan met een passage die onmiskenbaar en onder meer met een verwijzing naar de — op de eerdere terechtzitting van 3 april 2006 door het Hof gelaste — psychiatrische rapportage, een aanvulling is van de op 3 april 2006 onder het hoofd ‘feiten’ voorgedragen pleitnota.

2.5.4. Het Hof is bij zijn beslissing om de raadvrouw te beperken in haar pleidooi kennelijk uitgegaan van de vooronderstelling dat de pleitnota van de raadvrouw in het door het Hof aangeduide gedeelte onder het hoofd ‘de feiten’ slechts een nodeloze herhaling bevatte van de op 3 april 2006 overgelegde pleitnota. Het had, alvorens die beslissing te nemen, de juistheid van die vooronderstelling dienen te verifiëren. Nu daarvan niet blijkt, lijdt het onderzoek in hoger beroep aan nietigheid.”

13. In dit arrest lijkt de beslissing van het hof met betrekking tot de beperking van de raadvrouw bij het houden van haar pleidooi door de Hoge Raad ‘vol’ te worden getoetst.
14. Als ik het goed zie, is het onderscheidend criterium of de beperking van het optreden van de raadvrouw of de verdachte terug te voeren op de bevoegdheid van de voorzitter ter terechtzitting de orde te handhaven, waarop de artikelen 124 en 274 lid 1 Sv van toepassing zijn. Zodra het optreden van de voorzitter kan worden aangemerkt als handhaving van de orde op de terechtzitting lijkt een verdere beoordeling ervan door de Hoge Raad uitgesloten.
15. In zijn arrest van 15 april 2014 heeft de Hoge Raad de beperking van de verdachte in zijn pleidooi aangemerkt als ordemaatregel en bleef het middel onbesproken:

“Blijkens voormeld proces-verbaal is de verdachte door de voorzitter beperkt in zijn pleidooi tot hetgeen van belang is voor het tenlastegelegde. Het betreft hier een beslissing van de voorzitter ten behoeve van de handhaving van de orde op de terechtzitting. Daartegen staat geen beroep in cassatie open (vgl. HR 2

16. Voortbordurend op het door mij hiervoor geformuleerde onderscheidende criterium, moet in de onderhavige zaak allereerst de vraag worden beantwoord, of de voorzitter de verdachte in zijn laatste woord heeft beperkt ten behoeve van de handhaving van de orde op de terechtzitting. Uit het proces-verbaal van de terechtzitting blijkt dit niet. In de eerste plaats omdat de voorzitter dit niet als zodanig heeft aangegeven. In de tweede plaats omdat het proces-verbaal niet vermeldt dat de verdachte al eerder door de voorzitter is vermaand zich te beperken.
17. In de onderhavige zaak is het bepaald niet evident dat de verdachte in zijn laatste woord is beperkt om de orde op de terechtzitting te handhaven. Dat moet er mijns inziens toe leiden dat de beslissing van de voorzitter in cassatie dient te worden getoetst zoals de Hoge Raad dat ook gedaan heeft in het hiervoor vermelde arrest van 29 september 2009. Kennelijk is de voorzitter bij zijn beslissing om de verdachte in zijn laatste woord te beperken uitgegaan van de veronderstelling dat verdachte slechts zou herhalen wat zijn raadvrouw al had aangevoerd. Zo dit al gelijk een aanleiding zou mogen zijn de verdachte in zijn laatste woord te beperken — Corstens en Borgers menen in hun hiervoor onder 10 aangehaalde passage van niet — vast staat dat de voorzitter de juistheid van die veronderstelling niet heeft geverifieerd. Dat had bijvoorbeeld gekund door de verdachte te vragen naar wat hij nog naar voren zou willen brengen, of door hem in de gelegenheid te stellen nog een of meer andere punten aan de orde te stellen waarop zijn raadvrouw nog niet of onvoldoende was ingegaan. Dit moet tot de conclusie leiden dat het onderzoek ter terechtzitting aan nietigheid lijdt.
18. Het middel is terecht voorgesteld.

Uitspraak

Hoge Raad:

2. Beoordeling van het eerste middel

2.1. Het middel klaagt dat het Hof de verdachte ten onrechte heeft beperkt in zijn laatste woord als bedoeld in art. 311, tweede lid Sv, althans dat hetgeen het Hof ter beperking van het voeren van dat laatste woord heeft overwogen onbegrijpelijk is.

2.2. Ten laste van de verdachte is bewezenverklaard dat:

“hij op of omstreeks 1 december 2005 in de gemeente Amsterdam en/of (elders) in Nederland opzettelijk aanwezig heeft gehad 30 (dertig) trips/eenheden LSD/lysergide, althans een hoeveelheid van een materiaal bevattende lysergide, zijnde een middel als bedoeld in de bij de Opiumwet behorende lijst I.”

2.3. Het proces-verbaal van de terechtzitting in hoger beroep van 17 december 2013 houdt het volgende in:

“Aan de verdachte en de raadvrouw wordt het recht gelaten het laatst te spreken.

De verdachte verklaart als volgt.

De advocaat-generaal begint al in zijn eerste zin over een strip met pillen. Een verspreking is mogelijk, maar in het hele dossier komen geen pillen voor. Zo zijn er wel meer onduidelijkheden. Ik probeer al de hele tijd duidelijk te maken dat ik de strips in mijn auto heb gevonden en niet eraast. De versprekingen en de woorden die worden geuit, duiden erop dat men graag wil dat het anders is.

Ik gebruik geen drugs en ik heb nooit opzettelijk drugs voorhanden gehad. Waarom zou ik een enveloppe met LSD opzettelijk voorhanden hebben? Betekent dat dat ik drugs gebruik of verhandel? Ik heb nooit drugs gebruikt. Ik heb slechts eenmaal in mijn leven een sigaret gerookt en verder niets. Als ik wist dat ik iets strafbaar in bezit had, dan had ik bovendien wel anders gehandeld, ik wist op die bewuste dag 's ochtends al dat ik door de politie werd gezocht. Als ik had geweten dat die LSD in mijn boek zat, had ik die wel weggegooid. Ik ben om 10.45 uur aangehouden, dus ik had voldoende tijd om die LSD weg te gooien. De FIOD heeft er een handje van om op een eenzijdige manier de dingen op te schrijven. Er zijn verschillende dingen

aangetroffen tijdens de zoekingen, maar deze enveloppe was het enige strafbare dat is gevonden. Ik had ook een zak met bescheiden van mijn werkgever in bezit die in beslag is genomen, maar de inhoud daarvan is niet omschreven in het dossier. Ik heb niet bewust die enveloppe in dat boek gedaan. Ik vind het gek als geconcludeerd wordt dat ik zou hebben geweten wat er in die enveloppe zat. Als ik dat wel had geweten, had ik kunnen bedenken: 'Ik gooi dit even weg voordat de politie komt'. Als ik had geweten dat ik iets strafbaars in bezit had, had ik het absoluut op dat moment weggegooid. Ik ben niet dom.

Niemand begrijpt de frustratie en het leed die ik als gevolg van deze zaak heb ondervonden.

Gisteren was het precies acht maanden geleden dat ik ben vrijgelaten. Ik wil naar voren brengen wat men mij heeft aangesmeerd en hetgeen ik heb meegemaakt.

De voorzitter onderbreekt de verdachte en deelt deze mede dat hij hem beperkt in zijn laatste woord, omdat het niet de bedoeling is bij die gelegenheid het pleidooi van de raadvrouw te herhalen.

De verdachte verklaart daarop dat hij ook ter terechtzitting in eerste aanleg in zijn laatste woord werd beperkt.

De voorzitter verklaart het onderzoek gesloten en deelt mede, dat volgens de beslissing van het gerechtshof de uitspraak zal plaatsvinden ter terechtzitting van 31 december 2013.”

- 2.4. Aan de verdachte dient ingevolge art. 311, vierde lid, Sv het recht te worden gelaten het laatste te spreken. Dat betekent dat de verdachte (of bij diens afwezigheid de raadsman) als laatste de gelegenheid krijgt nog aan te voeren wat dienstig kan zijn voor de beoordeling van de zaak. Daarbij mag de rechter evenwel in voorkomende gevallen wanneer hij zulks nodig oordeelt de verdachte of de raadsman erop wijzen dat ter vermijding van herhalingen bespreking van aspecten die reeds bij de behandeling van de zaak aan de orde zijn geweest, achterwege moet blijven.
- 2.5. Blijkens het proces-verbaal van de terechtzitting in hoger beroep heeft de voorzitter van het Hof op een gegeven moment de verdachte tijdens zijn laatste woord onderbroken en hem meegedeeld dat hij hem ‘beperkt’ in zijn laatste woord voor zover de verdachte daarbij wilde herhalen wat zijn raadvrouw in haar pleidooi reeds had aangevoerd, en nadien — nadat de verdachte kennelijk geen verdere opmerkingen meer wenste te maken — het onderzoek gesloten. Gelet op hetgeen in 2.4 is overwogen, is daarmee geen rechtsregel geschonden.
- 2.6. Het middel is tevergeefs voorgesteld.
(...)

4. Beslissing

De Hoge Raad verwerpt het beroep.

Noot

Auteur: N. Rozemond

1. De verdachte in deze zaak is veroordeeld tot een taakstraf van 34 uur voor het bezit van 30 strips LSD. In zijn laatste woord begint de verdachte met kritiek op vermeende onjuistheden in het requisitoir van de Advocaat-Generaal. Zijn betoog gaat over in een ontkenning dat hij drugs gebruikt of opzettelijk voorhanden heeft gehad. Daarna begint hij aan een uiteenzetting over de frustratie en het leed die hij heeft ondervonden als gevolg van deze zaak. Hij wil naar voren brengen wat men hem heeft aangesmeerd en wat hij heeft meegemaakt. Op dat moment onderbreekt de voorzitter de verdachte en deelt hem mee dat hij hem beperkt in zijn laatste woord, omdat het niet de bedoeling is dat hij het pleidooi van de raadvrouw herhaalt. De verdachte verklaart daarop dat hij bij de rechtbank ook al in zijn laatste woord is beperkt. De voorzitter sluit vervolgens het onderzoek. Deze beschrijving van de gang van zaken in het proces-verbaal van de zitting bij het hof wekt de indruk dat de verdachte nog niet was uitgesproken op het moment dat de voorzitter hem onderbrak. Kennelijk wilde hij met

een uiteenzetting beginnen over de impact die de vervolging op hem heeft gehad. Uit de toelichting op het cassatiemiddel blijkt dat de raadvrouw in haar pleidooi ook al het een en ander heeft gezegd over de gevolgen van de vervolging voor de verdachte: hij heeft geruime tijd in onzekerheid verkeerd, hij kan door de strafzaak geen baan vinden, er is loonbeslag gelegd en hij is in de hoofdzaak vrijgesproken, maar het feit waarvoor hij is veroordeeld, is aan deze zaak toegevoegd, zodat vrijwel is uitgesloten dat de verdachte de advocatenkosten vergoed krijgt. Gelet op al dit leed verzoekt de raadvrouw het hof om de verdachte geen straf op te leggen. De zakelijke uiteenzetting over de gevolgen van het feit in het pleidooi is niet zonder meer hetzelfde als een emotionele uiteenzetting door de verdachte over die gevolgen ('niemand begrijpt de frustratie en het leed die ik als gevolg van deze zaak heb ondervonden', aldus het proces-verbaal van de zitting). Een dergelijke uiteenzetting zou het pleidooi kunnen versterken doordat de verdachte zijn eigen emoties onder woorden kan brengen en de rechter mede op grond daarvan kan bepalen of de verdachte wel of geen straf verdient. Deze uiteenzetting kan dus dienstig zijn voor de beoordeling van de zaak.

2. Een uiteenzetting van de verdachte over de gevolgen van de strafzaak zou als een tegenhanger kunnen worden beschouwd van de verklaring die het slachtoffer in bepaalde gevallen kan afleggen over de gevolgen van het feit. Een officier van justitie of een Advocaat-Generaal kan in feitelijke en juridische zin veel zeggen over de gevolgen van een misdrijf voor het slachtoffer, maar de gedachte achter art. 51e en art. 302 Sv is dat de eigen verklaring van het slachtoffer een emotionele lading heeft die in een requisitoir wordt gemist. Om die reden heeft de verklaring van het slachtoffer voor hemzelf, maar ook voor de verdachte en zijn raadsman, het openbaar ministerie, de rechter en de samenleving een bijzondere betekenis die rechtvaardigt dat het slachtoffer in bepaalde gevallen zijn verklaring op de zitting kan afleggen (zie hierover Melai/Groenhuijsen, aant. 5 en 8 bij art. 51e Sv).

Hetzelfde kan worden gezegd over het laatste woord van de verdachte. Het recht daarop 'biedt de verdachte de gelegenheid het menselijk element in het strafproces nog eens doordringend te laten klinken. Het kan een verzuchting, een exclamatie, een ernstige beschuldiging, een roep om begrip, een verontschuldiging of — dat is niet uitgesloten — een (nieuw) pleidooi zijn waarin nog eens wordt overgedaan wat de raadsman heeft gepresteerd. Uiteraard kan ook hier de voorzitter grenslijnen trekken (art. 272 Sv)' (Corstens/Borgers, *Het Nederlands strafprocesrecht*, 8ste druk, p. 713, zie ook punt 10 van de conclusie van A-G Spronken).

Deze visie op het spreekrecht van de verdachte brengt duidelijk naar voren dat de expressieve functie een belangrijk onderdeel van dat recht is. De verklaring van de verdachte heeft een emotionele lading en daardoor een andere betekenis dan het pleidooi van een raadsman. De verdachte kan in zijn verklaring ook een eigen interpretatie geven van feiten die eerder door de raadsman zijn besproken. Deze emotionele en interpretatieve meerwaarde zou tot de conclusie kunnen leiden dat de verdachte niet zonder meer in zijn laatste woord mag worden beperkt wanneer hij eerder besproken feiten herhaalt. Die meerwaarde kan immers een voor de verdachte gunstig effect hebben op de rechter, het openbaar ministerie, het slachtoffer en het publiek die via het laatste woord kennis kunnen nemen van de houding van de verdachte tegenover de feiten waarvan hij wordt verdacht en de wijze waarop hij de vervolging heeft ervaren.

Opmerkelijk in dit verband is dat het slachtoffer steeds meer ruimte krijgt om in het strafproces zijn interpretaties naar voren te brengen en zijn emoties te uiten (zie hierover M.S. Groenhuijsen, 'Slachtoffers van misdrijven in het recht en in de victimologie. Verslag van een intellectuele zoektocht', *DD* 2008/10 en M.S. Groenhuijsen, 'Aanvulling van het spreekrecht van slachtoffers en nabestaanden in het strafproces: naar een adviesrecht omtrent 'de vragen van artikel 350'?', *DD* 2014/14). Het spreekrecht van de verdachte lijkt daarbij in de verdrukking te komen: de verdachte wordt, althans in deze zaak, in zijn spreekrecht beperkt zodra hij in zijn eigen woorden begrip wil vragen voor de impact die de vervolging op hem heeft gehad.

Een alternatieve benadering zou kunnen zijn dat de verdachte zich over alle relevante aspecten van de strafzaak moet kunnen uitlaten op een wijze die is te vergelijken met de manier waarop het slachtoffer zich in bepaalde gevallen mag uiten over de zaak. Wanneer alle betrokkenen bij de strafzaak de ruimte krijgen om hun eigen emoties en interpretaties onder woorden te brengen, zou dat de legitimatie van het strafproces kunnen versterken, ervan uitgaande dat daadwerkelijk naar de verschillende verklaringen wordt geluisterd en daarmee rekening wordt gehouden bij de beoordeling van de zaak.

3. In het licht van de expressieve en interpretatieve functie van het laatste woord is de beperking die de voorzitter van het hof daarop in deze zaak aanbrengt moeilijk te rechtvaardigen. De Hoge Raad verwerpt echter het cassatieberoep. Hij stelt daarbij voorop dat het recht op het laatste woord betekent dat verdachte als laatste 'de

gelegenheid krijgt nog aan te voeren wat dienstig kan zijn voor de beoordeling van de zaak'. De rechter kan evenwel de verdachte of de raadsman 'erop wijzen dat ter vermijding van herhalingen bespreking van aspecten die reeds bij de behandeling van de zaak aan de orde zijn geweest achterwege moet blijven'. Volgens de Hoge Raad heeft de voorzitter van het hof de verdachte onderbroken en hem meegedeeld dat hij hem 'beperkt' in zijn laatste woord voor zover de verdachte wilde herhalen wat zijn raadvrouw in haar pleidooi reeds had aangevoerd. Na die mededeling *wenste* de verdachte kennelijk geen verdere opmerkingen te maken, aldus de Hoge Raad. In deze lezing heeft de voorzitter de verdachte niet zonder meer beperkt, maar heeft hij hem de gelegenheid gegeven om door te gaan voor zover zijn laatste woord geen herhaling van het pleidooi van de raadvrouw zou zijn. De verdachte is in de lezing van de Hoge Raad uit vrije wil met zijn betoog gestopt omdat hij niets te melden had dat geen herhaling van het pleidooi zou zijn.

Uit het proces-verbaal van de zitting kan echter worden afgeleid dat de voorzitter de verdachte in zijn laatste woord heeft beperkt, *omdat* het niet de bedoeling was dat de verdachte het pleidooi van de raadvrouw herhaalde. In de ogen van de voorzitter was de verdachte daarmee kennelijk bezig op het moment dat de voorzitter ingreep en om die reden beperkte hij hem in zijn laatste woord. De verdachte lijkt de mededeling van de voorzitter ook als een beperking op te vatten in verband met het uiten van zijn emoties en hij houdt daarmee op, hoewel hij net heeft gezegd dat hij naar voren wil brengen wat hij heeft meegemaakt. Gelet op het moment waarop de voorzitter de verdachte onderbreekt en de reactie daarop van de verdachte, ligt het voor de hand om ervan uit te gaan dat de verdachte inderdaad werd beperkt in zijn uiteenzetting over de impact die de vervolging op hem heeft gehad. De Hoge Raad heeft het proces-verbaal zo gelezen dat het een andere betekenis krijgt: geen beperking zonder meer, maar een mededeling van de voorzitter dat het pleidooi niet mag worden herhaald en een eigen keuze van de verdachte om daarna niets meer te zeggen.

De lezing van de Hoge Raad strookt niet helemaal met de letterlijke tekst van het proces-verbaal. Uit de lezing van de Hoge Raad kan echter wel worden afgeleid wat een aanvaardbare beperking van het laatste woord is: de voorzitter kan de verdachte onderbreken en hem mededelen dat hij zijn laatste woord niet mag gebruiken om het pleidooi van de raadsman te herhalen. Het moet op dat moment voor de verdachte wel duidelijk zijn dat hij mag doorgaan met zijn laatste woord voor zover hij het pleidooi van de raadsman wil aanvullen en daarbij een eigen interpretatie van de feiten wil geven en een eigen uiteenzetting over de gevolgen die de vervolging voor hem heeft gehad. De raadsman zou hierop kunnen wijzen wanneer de voorzitter de verdachte onderbreekt. Het arrest van de Hoge Raad kan worden gelezen als een instructie voor de wijze waarop de voorzitter dat mag doen (zie ook punt 9 van de conclusie van A-G Spronken en Melai/Groenhuijsen, aant. 5.3 bij art. 311 Sv). Uit die instructie zou kunnen worden afgeleid dat het recht van de verdachte op het laatste woord in dit geval wel is geschonden volgens de alternatieve lezing van het proces-verbaal die niet door de Hoge Raad wordt gevolgd. Volgens deze alternatieve lezing zou het laatste woord in dit geval ten onrechte zijn beperkt, omdat de verdachte volgens het proces-verbaal niet zonder meer wilde herhalen wat de raadvrouw in haar pleidooi naar voren heeft gebracht: hij wilde juist beginnen met zijn 'suspect impact statement' en dat is een essentieel onderdeel van het recht op het laatste woord.

4. In punt 5 van haar conclusie werpt A-G Spronken de vraag op of in dit geval beroep in cassatie kan worden ingesteld, gelet op het feit dat het beroep is gericht tegen een beslissing van de voorzitter op grond van art. 272 Sv. Spronken verwijst daarbij naar HR 15 april 2014, ECLI:NL:HR:2014:911 (waarin wordt verwezen naar HR 2 maart 2010, *NJ* 2010/303, m.nt. Y. Buruma). In dat arrest liet de Hoge Raad het cassatiemiddel onbesproken voor zover het middel opkwam tegen de beslissing van de voorzitter om de verdachte in zijn laatste woord te beperken. De Hoge Raad oordeelde echter ook dat het middel feitelijke grondslag miste voor zover het middel erover klaagde dat de verdachte niet overeenkomstig art. 311 lid 4 Sv de gelegenheid had gekregen om het laatste woord te voeren. Blijkens het proces-verbaal van de zitting bij het hof had de verdachte die gelegenheid kennelijk wel gekregen, maar had de voorzitter hem daarbij beperkt voor zover hij herhaaldelijk uitweidde over zijn cortex ("Wij zijn allemaal geconditioneerd. Wij zijn elk een eigen entiteit. Ik ook, u heeft met mijn cortex te maken").

Uit het arrest van 15 april 2014 kan worden afgeleid dat geen cassatieberoep kan worden ingesteld tegen de beperkingsbeslissing als zodanig, maar wel tegen de schending van art. 311 Sv die uit die beslissing zou voortvloeien. Dat blijkt ook uit het onderhavige arrest en uit HR 26 mei 2015, *NJ* 2015/299 (zie hierover punt 4.14-4.18 van de conclusie van A-G Knigge voor dat laatste arrest). Het cassatiemiddel in HR 2 maart 2010, *NJ*

2010/303 deed geen beroep op art. 311 Sv, maar op 'het verdedigingsrecht', althans 'de vrijheid van meningsuiting en het verbod op preventieve censuur', maar dat is te ruim in verband met het recht op het laatste woord.

Voetnoten

Voetnoten

- [1.] ECLI:NL:HR:2014:911 r.o. 3.3. onder verwijzing naar HR 2 maart 2010, ECLI:NL:HR:2010:BJ9897, *NJ* 2010/303, m.nt. Y. Buruma.
- [2.] Ik concludeerde in de zaak van 15 april 2014 tot vernietiging van het arrest vanwege de beperking van de verdachte in zijn pleidooi, ECLI:NL:PHR:2014:273.
- [3.] Zie in dit verband ook de noot van Buruma bij HR 2 maart 2010, ECLI:NL:HR:2010:BJ9897, *NJ* 2010/303, die onder punt 5 de niet nader wettelijk gereguleerde handelingen van de zittingsrechter in het kader van art. 124 Sv onvoldoende helder vindt, maar anderzijds ook het probleem ziet van de toetsing door de cassatierechter. Als ik de noot goed begrijp is hij niet voor toetsing van ordemaatregelen in cassatie, maar ziet hij ook wel dat deze constructie het mogelijk maakt dat de Hoge Raad 'wegduikt'. Dit kan volgens hem voorkomen worden als er een beroep op art. 6 EVRM wordt gedaan en dat is in het onderhavige middel wel gebeurd.
- [4.] Ik gebruik deze term omdat hieronder zowel de vrijheid van pleidooi van de raadsman als de vrijheid van het laatste woord valt.
- [5.] A.L. Melai, Het Strafgeding: polariteit en tegenspraak, opgenomen in M.S. Goenhuijsen (red.), Polariteit en tegenspraak, een selectie uit het werk van A.L. Melai, Gouda Quint Arnhem 1992, p. 78.
- [6.] C.P.M. Cleiren, 'Een gensoverschrijdende verdachte?' in: Grensoverschrijdend strafrecht, Gouda Quint Arnhem 1990, p. 161.
- [7.] Melai/Groenhuijsen, art. 311, aant. 5.3 (suppl. 140 — februari 2004 — P.H.P.H.M.C. van Kempen) (voetnoten weggelaten).
- [8.] Melai/Groenhuijsen, art. 311, aant. 7.5 (suppl. 140 — februari 2004 — P.H.P.H.M.C. van Kempen) (voetnoot weggelaten).
- [9.] J. R Emmelink, Het laatste woord van de verdachte, in: Strafrecht in balans (Geurts-bundel), Gouda Quint, Arnhem 1983.
- [10.] Corstens/Borgers, Het Nederlands Strafprocesrecht, 8e druk, Kluwer 2014, par. 15.22, p. 713 (voetnoten weggelaten).
- [11.] Corstens/Borgers, Het Nederlands Strafprocesrecht, 7e druk, Kluwer 2011, par. 15.22, p. 635 (voetnoten weggelaten).
- [12.] Terzijde merk ik op dat het proces-verbaal van de terechtzitting van de Rechtbank Breda van 28 november 2012 geen aanknopingspunten bevat waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat de verdachte ook daar in zijn laatste woord is beperkt, zoals hij in hoger beroep heeft aangevoerd.
- [13.] ECLI:NL:HR:2009:BI4663.